

Радевич-Винницький Я.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ІНОЕТНІЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Львів : Апріорі, 2020. 260 с.

У 2020 році побачила світ цікава в науковому та інформативному плані книжка «Історія української мови: іноетнічні персоналії» знаного в Україні мовознавця, пристрасного захисника української мови Ярослава Радевича-Винницького.

Я. Радевич-Винницький відомий такими працями, як «Мова і нація» (у співавторстві з В. Іванишином (1994), «Україна: від мови до нації» (1997), «Етикет і культура спілкування» (2001), «Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання» (2011), «Лінгвоцид як форма геноциду» (2011), «Мовна складова національного буття: Студії з української лінгвонаціології» (2013), «Неукраїнці, яким вдячна Україна» (2015) та багато інших.

Книжка «Історія української мови: іноетнічні персоналії» присвячена відомим у Європі та в світі мовознавцям, ученим, які не мали українського походження, але в більшості були українцями за духом, переконаннями. У часи гноблення, приниження й заборон української мови вони підтримували її, захищали, аргументовано, професійно й гостро доводили її самобутність і самодостатність усупереч квазінауковим навіюванням, інсинуаціям та звинуваченням. Це були, як пише автор книжки, «шляхетні особистості з росіян, південних і західних слов'ян, німців, євреїв, скандинавів та ін., які в ім'я правди, справедливості, наукової об'єктивності, загальнолюдських цінностей, проукраїнських симпатій тощо вважали за свій обов'язок підтримувати українців у їхньому бажанні та зусиллях жити повноцінним національно-мовним життям» (с. 11).

Я. Радевич-Винницький називає свою нову книжку науково-популярним виданням, що адресоване студентській молоді, особливо майбутнім філологам, історикам, а також широкому колу читачів, які цікавляться долею української мови. Тут і справді в досить доступній та популярній формі подано різноманітні біографічні дані учених, про яких ідеться в тому чи іншому нарисі, але разом з тим дається професійний аналіз творчості кожного з них, особливо праць, присвячених українській мові, ставленню до неї тієї чи іншої особистості.

У книжці вміщено вісімнадцять більших чи менших за обсягом нарисів, присвячених ученим різних національностей, народженим в Україні чи поза її межами. Я. Радевич-Винницький вважав за доцільне ввести їх у коло людей, яким справді має бути вдячна Україна за їхню принципову позицію і жертвовну працю на користь України та її мови. Чимало з цих постатей є досить відомими в широкому колі людей, які цікавляться рідною мовою. Навіть нефахівцям знайомі, наприклад, прізвища Агатангела Кримського, Леоніда Булаховського, Юрія Шельвельова (Шереха) чи, скажімо, В. Даля, І. Срезневського, О. Шахматова. Однак серед цієї когорти є вчені, прізвища яких згадуються хіба що в спеціальних публікаціях. Це, зокрема: Швайпольт Фіоль, Б'єрнстєрне Мартініус Б'єрнсон, Теодор Гартнер, Майк Йогансен, Борис Унбегавн та ін. Але автор рецензованої праці знав про них, відшукав у різних джерелах інформацію про їхній життєвий шлях, про їхню творчість, знайшов їхні праці, особливо ті, що стосуються України та її мови, і зумів дати достатньо повний аналіз цих праць, показати прихильність цих учених до українців, до їхніх намагань утвердити й захистити свою мову.

Отже, відкриває книжку Швайпольт Фіоль (с. 12–25), народжений ще в далекому XV столітті, бл. 1449 р. в Німеччині. Помер у Кракові у 1525/26 р. Це був перший у світі друкар кириличних книг. Незважаючи на те, що за народженням він був німцем і майже все своє життя прожив у Кракові (Польща), його переважно іменують як «слов'янський», «руський», «русский», «український» дру-

кар. Польською мовою, як відзначає автор книжки, він «не надрукував жодного рядка, проте за територіально-державною ознакою його вважають і польським друкарем» (с. 18; тут і далі при цитуванні вказуємо відповідні сторінки рецензованої праці). Усі книжки Ш. Фіоля написані й надруковані слов'янською (старослов'янською) мовою і були призначені для православної церкви, для русинів, як тоді називали українців у Галичині й не тільки, та й саму Галичину називали Руссю. І. Франко вважав, що «переломовим фактом в історії південноруського письменства треба вважати п'ять богослужбових книг..., друкованих заходами і накладом князя Константина Острозького у Кракові 1491–1493 рр. друкарнею Швайпольта Фіоля» (с.20). Підтверджував те, що «найперший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль» і Іван Огієнко (с. 20). Звичайно, ідеться про книжки, призначені для церковно-релігійних відправ, однак, за словами І. Огієнка, «там, де Фіоль не був зв'язаний традиційним церковно-слов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови» (с. 20). Я. Радевич-Винницький уважно простудіював літературу про Швайпольта (Святополка) Фіоля й не піддає сумніву, що він таки справді був першим українським друкарем.

Другою у своїй книжці Я. Радевич-Винницький розглядає постать Павла Йозефа Шафарика — словацького й чеського діяча національно-визвольного руху, поета, історика, філолога, засновника наукової славістики (с. 26–38). П. Й. Шафарик був високоосвіченою людиною, ерудитом, мав великий авторитет у слов'янських колах. Він вважав, що галицькі, буковинські та угорські русини етнічно споріднені з малорусами Наддніпров'я, а їхні говірки є звичайним варіантом малоруської мови, що було неабияким відкриттям не тільки для «русинів» цих територій, але й для «малорусів» Наддніпрянини, які не мали уявлення про межі поширення своєї мови (с. 35). У праці «Слов'янські старожитності» учений подав стислий огляд української літератури й фольклору, нараховував понад 13 млн українців, які проживали в кордонах Росії та країнах, що входили в Австрійську монархію.

П. Й. Шафарик знав творчість Тараса Шевченка; Осип Бодяньський, який перекладав праці Шафарика, надсилав йому поеми Т. Шевченка; як відомо, саме Шафарикові український поет присвятив поему «Єретик». Шафарик співчував українцям, які були підневільним народом, бо й сам був «сином підлеглого народу» (с. 36).

Так само співчували українцям і позитивно відгукувалися про українську мову Ф. Міклошич — визначний словенсько-австрійський мовознавець, славіст, засновник порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов (с. 69–79) та В. Ягич — хорватський філолог, один з найвідоміших славістів другої половини XIX ст. (с. 91–106). Ф. Міклошич, наприклад, допомагав у виданні «Малоруско-німецького словаря» Є. Желехівського, підтримував «зусилля українців Західної України розвивати свою літературну мову на народній основі» (с. 75), мав тісні зв'язки з багатьма відомими українцями. Його учнями були такі видатні особистості, як І. Верхратський, Є. Желехівський, О. Огоновський, М. Осадца, О. Барвінський та ін. (с. 77). Він чітко розділяв українську та російську мови, за що наразився на критику лютого україножера Т. Флоринського, який заявляв, що українська мова — це та ж російська, тільки зіпсована впливом на неї польської мови.

Підтримував погляди Ф. Міклошича на українську мову, на її оригінальність та окремішність В. Ягич. Він бачив відмінне становище української мови, ставлення до неї у підросійській та підавстрійській частинах України, обурювався нападами у пресі російських авторів на нібито політику утисків в Австро-Угорській імперії національних меншин. Українці, звичайно, терпіли певні утиски, але не від австрійського уряду, а скоріше від поляків, які в основному займали керівні посади в державі. В. Ягич заперечував фальшиву теорію М. Погодіна та О. Соболевського, які стверджували, що на території України здавна проживали великороси і тільки в XIII–XIV ст. їх витіснили предки українців, які прийшли десь із Карпат. У багатьох питаннях він підтримував українських учених, полемізував з Т. Флоринським, який обстоював «істинно російську» точку зору (с. 100), схвально ставився до праць П. Житецького, М. Драгоманова. Учнями

В. Ягича були І. Франко, К. Студинський, К. Кисілевський, В. Щурат, Я. Гординський, М. Тершаковець та ін., однак він виступав проти «дроблення російської культурної і політичної єдності» (с. 102), покладав надії на Росію як на твердиню слов'янства, у чому його підтримували і галицькі москвофіли, які заявляли, що «краще втопитися в московському морі, ніж у польській калабані» (с. 103).

Треба віддати належне прозорливості В. Ягича, який у 1912 р. писав до О. Шахматова: «Розмежування за національними ознаками українців і росіян породить дві культури, які з часом розмежуються раз і назавжди. Україна, яка буде продуктивно розвиватися на півдні в більш сприятливих кліматичних умовах, ставши окремою державою, забуде Росію. Нова Українська держава посіє ненависть до Росії за довговіковий диктат і через призму певного часу зовсім відмежується від Росії і повернеться до багатокультурної і демократичної Європи. Тоді зламати Україну, на чолі якої будуть такі досвідчені галичани, як І. Франко, буде неможливо <...>» (с. 104).

Ці слова можна було б назвати пророчими, хоча, на жаль, поки що Україна не може похвалитися, що висловлені понад сто років тому прогнози слов'янського вченого справдилися, але велику вагу має усвідомлення того, наскільки важливо позбутися впливу Росії, стати незалежною державою не лише територіально, але і в політичному та науково-культурному житті.

Відзначимо, що хоча В. Ягич високо цинив І. Франка, у 1907 р. він усе ж виступив проти обрання письменника-ерудита членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, мотивуючи це тим, що І. Франко, мовляв, сповідує не ті ідеї, що істинні росіяни (с. 105).

Я. Радевич-Винницький добре продумав структуру своїх нарисів про вчених. Спочатку він подає основні дані про персоналію (місце і рік народження, дату й місце смерті), описує біографію, називає основні праці, дає їм цілком достатню характеристику, а в другій частині нариса, яка виділена заголовком, показує ставлення того чи іншого вченого до української мови та її носіїв, обґрунтовує його внесок в українську мову, у її розвиток, в україністику взагалі.

На початку ми назвали прізвиська цих «шляхетних», за визначенням автора, особистостей, які внесені до книжки. Українською мовою цікавилися і писали про неї польські мовознавці Ян Бодуен де Куртене та Ян Янув, учені німецького походження Б. Унбегавн, В. Даль, М. Йогансен, Ю. Шевельов, соратник і співавтор С. Смаль-Стоцького австрієць Т. Гартнер, норвезкий письменник Б'єрнстєрне Мартініус Б'єрнсон, російські вчені І. Срезневський, П. Фортунатов, О. Шахматов. Багато зробив для української мови, за що й був репресований, видатний учений-орієнталіст, поліглот А. Кримський; вагомий слід в українському мовознавстві залишили Л. Булаховський та О. Курило, у жилах яких також не текла українська кров. І все ж таки вважаємо за доцільне дещо прокоментувати.

Як відомо, після так званої Переяславської ради Україна потрапила під «юрисдикцію» Росії, а насправді — у важкі, передусім мовні тенета. З того часу починається мартиролог української мови, виникають усе нові й нові обмеження у вживанні української мови в Україні або суворі заборони її. Зрозуміло, що цій політиці утисків була потрібна «теоретична» підтримка — засади, які б зневажили, принизили, знівельовали українську мову, українську історію та культуру. Цим і зумовлені теорії на зразок погодінської, начебто на території нинішньої України ніколи українці не проживали, нібито ці землі споконвіку населяли «великороси»; виникають подібні лжетеорії Соболевських, Валуєвих, Флоринських — що української мови не було, немає і ніколи не буде, потім усталюється лжетеорія «спільної коліски» для трьох «братніх» східнослов'янських народів. Ця теорія пом'яшувала валуєвську тезу, вона все-таки дозволила народитися й українській мові, але аж у XIV ст. Така теорія була вигідна і в радянські часи, бо радянські ідеологи продовжували царську шовіністичну політику, яка називала російський народ старшим братом, а отже, й мова його мала бути панівною. У цьому зв'язку прокоментуємо розділи й про російських учених.

Наприклад, І. Срезневський із захопленням писав про українську мову, широко відоме його твердження, що українська мова — це мова, а не наріччя, що ця мова — одна з найбагатших слов'янських мов, яка не поступиться ні багатством слів, ні мальовничістю, ні приємністю звучання, ні синтаксичною гнучкістю пе-

ред іншими мовами, що це мова поетична, музикальна, живописна (с. 63–64). Однак із часом чи то під впливом загальної політичної спрямованості царського режиму, чи свого власного «прозріння» як «великороса» І. Срезневський змінює свої погляди і в 1870-х рр. вважає вже «малоруське наріччя» частиною російської мови, що, мовляв, «немає потреби робити цю писемність самостійною» (с. 65). Попри це І. Срезневський таки віддавав належне українській мові, досліджував її оригінальні риси, відмінності від російської, зробив вагомий внесок в українську літературну мову і словесне мистецтво.

Певне місце в монографії Я. Радевича-Винницького відведене російському мовознавцеві П. Фортунатову (с. 125–135), про якого Ян Бодуен де Куртене писав, що він «був завжди неупередженою і справедливою людиною і ніколи не схвалював гноблення малоросів» (с. 131). Відомо, що в лютому 1905 р. під головуванням Ф. Корша було проведено засідання комісії з питання скасування заборон української мови, накладених на неї ще Емським указом 1876 р. П. Фортунатов разом з О. Шахматовим та Ф. Коршем, який був ініціатором, підготували доповідь «Об отмене стеснений малорусского печатного слова», яка була схвалена загальними зборами Академії наук. Як пише Я. Радевич-Винницький, у всіх акціях Академії наук Росії, де йшлося про українську мову, академік Ф. Фортунатов відверто і твердо стояв на українському боці.

Значно більше місця в книжці Я. Радевича-Винницького відведено мовознавцеві О. Шахматову (с. 136–155). Це був учений, який глибоко вникав як в історію східнослов'янських мов, зокрема української, так і в саму їхню суть. Автор рецензованої праці наводить чимало фактів прихильного ставлення О. Шахматова до української мови і проникливого, професійного аналізу її особливостей. За участі О. Шахматова вийшов український переклад Четвероєвангелія, здійснений Пилипом Морачевським. Він засудив заборону виступів українською мовою на з'їзді російських філологів у квітні 1903 р. (с. 143), підтримував творчі зв'язки з українськими вченими О. Потебнею, А. Кримським, П. Жигецьким та ін. Виступаючи на захисті дисертації Є. Тимченка, О. Шахматов дорікнув дисертантові, що той не взяв для аналізу твори Т. Шевченка, М. Шашкевича («Русалку Дністрову»), Осипа Федьковича, М. Старицького та ін. (с. 147); він підтримував зв'язки з М. Грушевським, навіть готовий був писати колективну історію української духовної й матеріальної культури, написав «Короткий нарис історії малоруської мови», який перекладено українською мовою В. Дем'янчуком.

Усе ж О. Шахматов був передусім «великоросіянином» і його «російсько-імперський патріотизм», за словами Ю. Шевельова, не дозволяв йому бути до кінця об'єктивним (с. 155). Дотримуючись основної політичної лінії про вищість Росії й російської мови, він висунув нову теорію походження східнослов'янських мов — теорію так званої «спільної колиски» трьох «братніх» народів — російського, українського та білоруського, у яких була єдина «спільноруська» мова, що нібито розпалася десь аж у XIV ст., і тоді виникли три східнослов'янські мови.

О. Шахматов писав, що всі слов'янські мови і серед них руська, тобто праруська, походять від праслов'янської, однак якщо західно- та південнослов'янські мови брали свій початок безпосередньо від праслов'янської, то східнослов'янські мови вийшли з праслов'янської через проміжний етап — руську (спільноруську) мову. Тому малоруська мова — це, мовляв, наріччя спільноруської прамови (с. 148–149).

З критикою цієї теорії виступив професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький. Учений вважав, що теорія про праруську мову є штучною, що вона виникла з політичних міркувань з метою підтримати ідею спільної держави трьох східнослов'янських народів, виправдати «історично» існування російської імперії. «Ми попали в залежність від чужинецької наукової ідеології та сліпо повторяли, що чужинці нас про те навчали. Як з Київської Русі зробити “общеруську” державу, так було їм ще потрібно і мову Київської Русі зробити “общеруською”, з чого зродилася у них теорія “праруської” мови, “праруської” єдності, щоб виправдати “єдину неділімую” політичну єдність в найновіших часах, яку саме життя і чим раз глибше пізнання історичного розвитку українського народу заперечувало»¹.

¹ Смаль-Стоцький С. Українська мова. Її початки, розвиток та характеристичні її

С. Смаль-Стоцького це питання непокоїло, він займався ним усе своє життя. «Праруська мова, — писав він, — стала для мене тяжкою колодою, яку все ново треба мені було усувати з дороги, щоб досягнути наукової правди про становище української мови серед слов'янських мов»². Учений на багатьох яскравих прикладах обгрунтовував оригінальність та самобутність української мови, доводив, що бере вона свій початок, як і інші слов'янські мови, безпосередньо з праслов'янської («так що всі слов'янські мови собі сестри»), тобто «прямо і безпосередньо з того праслов'янського діалекту, яким говорили праслов'янські роди і племена східнослов'янської області під кінець праслов'янської доби» (Смаль-Стоцький. Українська мова... с.4).

Не визнавали теорії праруської єдності й інші українські вчені, зокрема Є. Тимченко, В. Ганцов, О. Курило, І. Огієнко. Так, І. Огієнко у праці «Історія української літературної мови» в розділі під красномовним заголовком «Спільної руської мови ніколи не було» писав: «Говорити про єдність східних племен <...> не маємо жодних підстав, — такої єдності ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на сході слов'янства <...> український народ і українська мова пов'язані з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами й мовами»³.

Професор Є. Тимченко не раз схвально відгукувався про граматику і погляди С. Смаль-Стоцького, хвилювався за нього, коли була оприлюднена розгромна рецензія О. Шахматова на його книжку, і з надією очікував, що Смаль-Стоцький зуміє гідно відповісти на цю критику, зуміє захистити свою концепцію. Так, у листі до Володимира Гнатюка в лютому 1914 р. він писав: «Перший артикул в “Україні” буде Шахматова. Це повний розгром Смаль-Стоцького <...> цікаво, чи врятує свою позицію С.-Ст. — а це б дуже для нас важно»⁴. У листі від 12.03.1914 р. він знову пише: «<...>він [С. Смаль-Стоцький. — М. Л.] не може залишити без відповіді критику такого наукового колоса, як Шахматов <...> А нам дуже треба одержати звитягу». У наступному листі він зазначає: «См.-Стоцький сподівається <...> добре відповісти. Дуже буду радий. Чи бачили “Україну” ? Як вона погано редагується, а московизмів сила; навіть у моєму перекладі арт. Шахматова насадили кацапізмів і усякого какословія». Ще в одному листі він знову зазначає: «Смаль-Стоцький гадає, що подужає Шахматова. Дай Боже!» (див.: там само, с.310–312).

Відгуків і рецензій на книжку С. Смаль-Стоцького було багато. На нього «усі накинлись», за висловом Є. Тимченка, звідусіль, причому рецензії ці були переважно негативні. Як відзначав Ю. Шевельов (Шерех), «осуд книжки Смаль-Стоцького і його теорії був таким одностайним, що створювалося враження єдиної оркестри з єдиним невидимим диригентом»⁵. На думку Ю. Шевельова, С. Смаль-Стоцький не зробив перевороту в славістиці, але зробив спробу такого перевороту. Якщо, можливо, він і не зумів переконливо довести, що давньоруська мова не існувала, то це не означає, як пише Ю. Шевельов, ніби доведено, що вона існувала (названа праця, с.54). До речі, Ю. Шевельов теж фактично погоджується зі С. Смаль-Стоцьким у питанні визначення початку і джерел виникнення української мови, тільки значно розтягує процес чи період її формування. У статті «Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?» він пише: «Умовна дата постановня давньоукраїнської літературної (церковної) мови — дата хрещення Руси — 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, “жива” українська мова ніколи не була “давньоруська”, ніколи не була “спільно-

прикмети. Відбитка з часопису «Дзвони». Львів, 1933. С. 3.

² Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську мову. Відбитка з ЗНТШ. Т.155. Львів, 1937. С. 3.

³ Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ, 1995. С. 62–63.

⁴ Листи Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка. ЗНТШ. Т. 224. Львів, 1992. С. 309.

⁵ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? Другий Міжнародний Конгрес українстів, Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. Львів, 1993. С. 54–55.

руська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком, або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючись від 6 до 16 ст.» (с.64).

Аналогічних поглядів дотримується й академік Г. Півторак, який пише, що сучасні дослідження «повністю підтверджують основні положення лінгвістичних концепцій С. Смаль-Стоцького», що «три східнослов'янські мови утворилися не через поділ нібито спільної для них “руської” <...> мови, а безпосередньо від праслов'янської шляхом консолідації суміжних близькоспоріднених народних говорів <...>» (Я.Радевич-Винницький, с.154).

Чомуś лише деякі вчені-мовознавці несміливо натякають на очевидний факт, що російська мова — це колишня староцерковнослов'янська мова, яка була офіційною мовою Київської Русі, пізніше завезена київськими князями на територію нинішньої Росії і там замішана була на мовах місцевих племен. Якщо порівняти фонетику старослов'янської мови й сучасної російської, то вона збігається один до одного. Це саме можна було стверджувати й про лексику, однак, починаючи від М. Ломоносова, її поступово очищали від явних старослов'янських нізмів. Ось цей факт — факт схожості нинішньої російської мови й офіційної мови Давнього Києва давав можливість погодіним та валуевим стверджувати, що на території Київської Русі здавна були великороси і їхня мова, а українці прийшли з Карпат аж у XIII ст. (див. праці А.Кримського, В.Задорожного та інші джерела).

У книжці Я. Радевича-Винницького можна прочитати багато цікавого про унікального вченого-філолога, ерудита, поліглота А. Кримського (с. 156–169), внесок в українську мову якого важко переоцінити, про видатного українського вченого-філолога Ю. Шевельова (Шереха), який на початку 40-х рр. XX ст. змушений був емігрувати з України (с. 241–257). Ю. Шевельов — автор 852 публікацій, зокрема 17 фундаментальних книг (с. 245), більшість яких присвячена українській мові. Його праці, написані німецькою, англійською мовами, тепер в Україні в основному перекладені, і в цьому чимала заслуга харківських мовознавців, зокрема С. Вакуленка та його колег.

На жаль, у рецензованій книжці не зазначено, яким накладом вона видана, але мовознавчу літературу зазвичай видають невеликими накладками, як, наприклад, попередні праці цього автора.

Отже, можна стверджувати, що праця Я. Радевича-Винницького «Історія української мови: іноетнічні персоналії» — дуже цінне джерело інформації для мовознавців і не мовознавців, для всіх, хто цікавиться історією української мови і вченими, які неабияк спричинилися до розвитку української мови, завдяки чому вона стала відомою в світі й однією з найрозвиненіших європейських мов.

М. Лесюк

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

м.Івано-Франківськ, Україна

Електронна пошта: mykolalesiuk@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5488-6626>

М. Lesiuk

Vasyl Stefanyk Prekarpathian National University

Ivano-Frankivsk, Ukraine

E-mail: mykolalesiuk@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5488-6626>

Radevych-Vynnytskyi Y.

UKRAINIAN LANGUAGE HISTORY: PERSONALITIES WITH NON-UKRAINIAN ETHNIC BACKGROUND

Lviv : Apriori, 2020. 260 p.

Дата надходження до редакції — 20.04.2021

Дата затвердження редакцією — 28.04.2021